

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Видавничий дім Дмитра Бураго

Наукове видання

«**МОВА І КУЛЬТУРА**»

Випуск 21

Том IV (193)

Київ
2018

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Издательский дом Дмитрия Бугаго

Научное издание

«ЯЗЫК И КУЛЬТУРА»

Выпуск 21

Том IV (193)

Киев
2018

by two semantic structures. The main criterion for classifying verbal predicates is the cause of emotion. The author defined internal and external causes of causation, considered examples in which the agent is simultaneously a cause of emotion.

Key words: *cause, causative agent, agentive, non-agentive, conative, non-conative.*

УДК 811.161.2'367.626

Лабетова В.М., аспірант

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків

РОЛЬ ВКАЗІВНИХ ЗАЙМЕННИКІВ В ОФОРМЛЕННІ КАТЕГОРІЙНИХ ЗНАЧЕНЬ ОЗНАЧЕНОСТІ/НЕОЗНАЧЕНОСТІ В ТЕКСТАХ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті розглянуто вказівні займенники як засоби вираження категорії означеності/неозначеності, виявлено їхню функціональну специфіку, окреслено основні моделі вживання цих прономінативів у текстах суспільно-політичного дискурсу. Встановлено, що вказівні займенники є ядреними засобами вираження означеності, в окремих випадках тяжіють до виконання функцій артикля, оскільки найчастіше ними позначають відомий і мовцю, і реципієнту денотат.

Ключові слова: *категорія означеності/неозначеності, вказівні займенники, денотат, функціонально-семантичне поле, артикль.*

Серед масиву займенників функцію детермінації в українській мові найбільш яскраво та послідовно виконують вказівні прономінативи. До цього розряду традиційно відносять одиниці цей (сей, оцей), той (отой), такий, стільки (М. А. Жовтобрюх, І. Р. Вихованець, О. О. Шахматов), О. О. Потебня кваліфікує їх на основі лексико-семантичних характеристик як предметно-формальні [4, с. 36]. Ця група слів не виконує субституційної функції, а формує додаткові семантичні нарощення навколо актуалізованих у процесі мовлення об'єктів дійсності: безпосередню (рідше опосередковану) просторову або часову вказівку на згаданий предмет або виділення одного предмета із групи подібних. Це дозволяє стверджувати, що вказівні займенники послідовно виконують анафоричну функцію в творенні тексту, отже, беруть активну участь в оформленні категорійних значень означеності/неозначеності, набуваючи «артиклевої» поведінки. На цю особливість вказівних займенників звернули увагу В. В. Виноградов, М. А. Жовтобрюх та інші, а Д. Г. Демидов пропонує термін «функціональний артикль», протиставляючи його артиклю формальному в артиклевих мовах. Мовознавець зазначає, що цей специфічний артикль «оформлює таку ж морфологічну категорію означеності/неозначеності, як і відмінок, втрачаючи при цьому здатність до самостійного анафоричного заміщення імені у відповідній синтаксичній позиції, і в атрибутивній функції з повноцінного займенника переходить в неповнозначний артикль без своєї особливої синтаксичної позиції, перетворюючись в елемент аналітичної форми, який показує означеність імені» [1, с. 106.].

© Лабетова В.М., 2018

Варто відзначити, що такий підхід підтверджує загальні тенденції у розвитку багатьох мов, де означений артикль сформувався на базі вказівних займенників та набув певного ступеню граматизації. Українська мова тяжіла до постпозитивного вживання артикля, на що звернули увагу О. О. Потебня, І. І. Огієнко, О. Б. Курило тощо, які вживають терміни «родівник», «член» стосовно аналітичних одиниць, що здатні виконувати артикльову функцію. Зокрема О. О. Потебня наголошує, що втрата вказівним займенником вузько-вказівного значення, анафоричності та використання його з метою увиразнення, визначення відношення мовця до предмета мовлення, а саме представлення його слухачу як знайомого, відомого, сигналізує про вживання цих займенників у якості члена [5, с. 343,]. Хоч на той час теорія функціональної граматики не була розроблена як окремий самостійний мовознавчий напрям, проте ці твердження вже дали поштовх до врахування не лише змісту та форми, а й конкретної ситуативно мінливої функції мовних одиниць.

У процесі становлення граматичного ладу української мови більш вагомою була тенденція до синкретизму, що вплинуло на формування специфічної системи прикметникових закінчень. Як відомо, у староукраїнській мові паралельно існували нечленні і членні форми прикметника – нечленні формально збігались з іменниками, однак мали більш атрибутивний характер, а членні відрізнялись наявністю флексій, утворених шляхом приєднання до нечленного прикметника вказівних займенників *’ъ,*’је,*’ја. «Семантично-функціональна нівелиація займенникового елемента в специфічному словосполученні «іменний прикметник + вказівний займенник» і фонетично-морфологічні зміни, внаслідок яких колишній займенник став частиною флексії повних прикметників, були основними етапами формування нового типу прикметників у праслов’янській мові» [3, с. 167]. Низка мовознавців (Ф. Міклошич, О. Лескін, А. Мейє) вважали, що первинно вживання повних форм прикметників сигналізувало про означеність описуваного об’єкта дійсності та виконувало функції анафоричного показника означеності. Пізніше науковці відмовились від цієї теорії як основної, мотивуючи виникнення та поширення членних форм прикметників необхідністю формального морфологічного розрізнення іменників та прикметників [3, с. 169]. Беззаперечним є те, що внутрішні закони розвитку мови мали вирішальне значення в становленні безартикльового типу граматичного ладу української мови, однак такий супровідний процес, як злиття постпозитивних вказівних займенників із артикльовою функцією із прикметниковими основами дає тло, на якому виразно виявляється складність, іноді неможливість однозначної інтерпретації мовних одиниць як означених чи неозначених, що зумовлює **актуальність** дослідження.

Метою цієї розвідки є виявлення семантичного потенціалу вказівних займенників з огляду на вираження категорії означеності/неозначеності в українській мові. Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**: 1) окреслити функційний спектр вказівних прономінативів; 2) визначити їхнє семантичне наповнення; 3) виявити типові та нетипові моделі вживання цих займенників. **Матеріалом** для аналізу послуговували тексти суспільно-політичного дискурсу.

У сучасній українській мові частково збереглась тенденція вказівних займенників до виконання функції означених або підсилювальних аналітичних одиниць [2], однак це явище має стильові обмеження. Найчастіше випадки такого вживання фіксуються у творах художньої літератури, рідше – в публіцистиці. У текстах суспільно-політичного дискурсу вживання вказівних займенників найчастіше пов’язане із анафоричною

(катафорично) функцією, коли ці слова слугують водночас для коректного синтаксичного оформлення висловлення, відсилки до уже згаданого раніше об'єкта (відомого; розташованого в полі зору реципієнта) та для підсилення виразності або емоційності омовленого об'єкта дійсності. Важливим є те, що ці займенники не можуть вживатись як повнозначні самодостатні одиниці, вони є супровідними елементами, які акумулюють низку додаткових значень.

У текстах суспільно-політичного дискурсу найбільш частотними є випадки вживання вказівних займенників, коли вони супроводжують актуалізований в процесі комунікативної ситуації денотат, який мислиться і для мовця, і для реципієнта як означений, тобто із анафоричною функцією: *Для прискорення процесу приватизації Верховною Радою України було ухвалено прозорий закон про приватизацію, який охоплює період 2000-2002 років. Цей закон передбачає продаж за готівкові кошти контрольних пакетів акцій значної кількості стратегічних підприємств, а також використання фінансових радників, які мають надавати допомогу Фонду державного майна у забезпеченні прозорості та об'єктивності всіх процесів, пов'язаних з приватизацією підприємств (Корреспондент.net, від 02.01.2001)*; *Судова реформа після низки дискусій та експертиз на рівні «Венеційської комісії» потрапила до Конституційного Суду. З нею теж не все однозначно. «Z» невдовзі детальніше проаналізує цей проект (Z, від 06.01.2016)*; *Верховна Рада обрала аудитором Національного антикорупційного бюро України від парламенту правознавця Володимира Василенка. Це рішення було ухвалено після рейтингового голосування депутатів (УП, від 07.06.2018)*; *На жаль, досі слідство так і не прийшло до конкретних висновків – що ж саме трапилось в той день в будівлі СБУ (День, від 06.04.2018)*; *Утім, сьогодні, через багато років після тих трагічних подій, більшість істориків називають інші, неофіційні причини переселення. Серед них — той факт, що кримські татари історично мали тісні зв'язки з Туреччиною, яку Радянський Союз у той час розглядав як потенційного суперника (Демократична Україна, від 18.05.2018)*. Як бачимо, займенники *цей, той* вживаються з подібним вказівним значенням, різниця виявляється в тому, що *той* оформлює локативно або темпорально більш віддалений від ситуації мовлення денотат, ніж *цей*. В абсолютній більшості аналізованих фрагментів займенник *той* вживається стосовно часових позначень (*той день, той рік, той час, те літо тощо*), що дає змогу мовцю оформлювати хронологію описуваних подій та апелювати до певних загальновідомих фактів, які вже відбулись.

Супровідні частки підсилюють вказівний та видільний ефект займенників *той, цей*: *Верховна Рада підтримала законопроект 7440 про створення в Україні Вищого антикорупційного суду... У своєму виступі він (Петро Порошенко) наголосив, що саме той варіант законопроекту, який комітет подав на розгляд парламенту, «повністю відповідає рекомендаціям Венеційської комісії і водночас повністю відповідає Конституції і законам України» (УП, 07.06.2018)*; *20 лютого 2014 року в коридорі Жовтневого палацу двоє хлопців-майданівців опинилися віч-на-віч із двома солдатами внутрішніх військ, що відбилися від своїх під час відступу силовиків... Саме цей випадок став основою для сюжету фільму «Бранці», а Сашико – протагоністом стрічки (Зрбуч, 02.23.2016)*; *Краще — підняти пенсійний вік і зробити ось цю ідіотську реформу, яка сьогодні пропонується. Це все косметичний ремонт, це на два-три роки відтягується частина людей на отримання коштів з Пенсійного фонду (From.ua, від 03.07.2017)*. Іноді це значення

підсилюється вказівним жестом мовця на предмет, розташований у межах візуальної доступності: **Ось ця зброя може врятувати життя багатьом українським воякам** (Промова Петра Порошенка від 05.05.2016). Усі приклади ілюструють означене вживання займенників *цей, той*, які оформлюють ядро поля означеності.

Досить типовим є вживання вказівних займенників із функцією іменникової субституції у ролі особових займенників: *Фахівці управління захисту споживачів Головного управління Держпродспоживслужби в Тернопільській області перевірили продукцію одного з тернопільських підприємств. Той реалізував електронне й електричне обладнання (Вільне життя, 14.05.2018); Як повідомляє УНІАН, Марков назвав Симоненка агентом СБУ, оскільки той вільно «чотири роки гуляв Києвом» (УП, від 14.05.2018) - слово *той* може бути замінено без втрати змісту на особове *він*. Реалізація означеності відбувається за умов існування моделі «конкретний актант» – «його субституція». Однак частіше трапляються випадки нереперентного вживання, коли актантом може бути будь-хто із набором відповідних параметрів, рис чи ознак: *Моя позиція така: хто приймає або встановлює пільги, той і має їх оплачувати або передавати на це гроші нам. Законодавством не передбачено обов'язку, щоб ОТГ фінансувало пільги, які встановлює держава (Демократична Україна, від 04.05.2018) – той* є структурним елементом для побудови складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу, у якому актант не «прив'язаний» до ситуації мовлення, оскільки акцент зміщений на дію, а не на її виконавця, тому можна говорити лише про часткову означеність.*

Вказівна функція займенників *той, цей* в певній мірі втрачається, коли вони слугують для оформлення різних стилістичних фігур з метою підсилення емоційності та створення додаткових акцентів: *Але жодних інших виконавців цих романтичних марень, крім відкритих кримінальників, мародерів, бандюг і злодіїв у них немає. І здійснювати романтичні задуми йдуть ці ж «мотороли», «гіві», «гіркіни», – пояснив свою думку російський публіцист (24, від 01.09.2017); Аби не напали ці всіякі росії, може, й не було б уже української нації (Промінь, від 19.06.2015).*

Вказівний займенник *такий* функційно і значеннєво приближений до *цей*, що підтверджується можливістю взаємної заміни цих займенників без втрати первинного значення: *Воячний за лідерство Президента Дональда Трампа, цітку позицію всіх наших американських друзів та рішучу двопартійну підтримку України. Такий крок у тандемі з посиленням санкцій проти Росії — гідна відповідь на продовження окупації української території... (Голос, 27.12.2017); Та в Раді такий варіант проекту закону розкритикували депутати (Олег Мусій, Оксана Білозір), запропонували залишити право на вивчення рідних мов для представників нацменшин, але всі інші предмети повинні викладатися державною мовою (Еспресо, від 13.09.2017).* Іноді цей займенник виконує підсилювальну функцію: *Таку державу втратили! (ВолиньPost, від 12.03.2012)*, що дозволяє мовцю проявити широкий спектр емоцій.

Аналіз прикладів вживання вказівних займенників у текстах суспільно-політичного дискурсу дає підстави зробити висновок, що найчастіше ці мовні одиниці формують ядро ФСП означеності, виконуючи дейктичну, анафоричну (катафоричну) або субституційну функцію. Найбільш уживаним є займенник *цей* (охоплює приблизно 70% всіх випадків вживання вказівних займенників в аналізованому ілюстративному матеріалі), реалізація значення означеності ним зумовлена тим, що *цей* найчастіше супроводжує

відомий і мовцю, і реципієнту денотат. Ступінь виявлення означеності може знижувати у складі різних стилістичних фігур, оскільки прономінативи слугують для підсилення виразності або емоційності. Перспективним видається подальше дослідження вказівних займенників у складі різних синтаксичних структур та в поєднанні із частками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Демидов Д. Г. Артиклевая и анафорическая функция русского указательного местоимения в историко-типологическом аспекте / Д. Г. Демидов // Вестник СПбГУ. – Сер.9. – 2011. – Вып.2. – С.104-110
2. Жовтобрюх М. А. Займенник у системі частин мови / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1994. – № 6, С.18-22
3. Історія української мови. Морфологія : [монографія] / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова [та ін.]; АН УРСР, Ордена Труд. Червон. Прапора Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ: Наук. Думка. – 1978. – 539 с.
4. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. I-II. – 536 с.
5. Потебня А. А. Из записок по теории словесности [Электронный ресурс] / А. А. Потебня. – 1905. – Режим доступа до ресурсу: <http://books.e-heritage.ru/book/10075956>.

Лабетова В.М., аспірант

Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды,
Харьков

РОЛЬ УКАЗАТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ В ОФОРМЛЕНИИ КАТЕГОРИЙНЫХ ЗНАЧЕНИЙ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ /НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ В ТЕКСТАХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

В статье рассмотрены указательные местоимения как средство выражения категории определенности/неопределенности, выявлена их функциональная специфика, очерчены основные модели употребления этих прономинативов в текстах общественно-политического дискурса. Указательные местоимения являются ядерными средствами выражения определенности, в отдельных случаях тяготеют к исполнению функций артикля, так как чаще всего обозначают известный и говорящему, и слушающему денотат.

Ключевые слова: категория определенности/неопределенности, указательные местоимения, денотат, функционально-семантическое поле, артикль.

Labetova V.M., PhD Student

G. S. Skovoroda national pedagogical university, Kharkiv

THE ROLE OF DEMONSTRATIVE PRONOUNS IN FORMALISATION OF CATEGORY OF DEFINITENESS INDEFINITENESS IN TEXTS OF PUBLIC- POLITICAL DISCOURSE

The category of definiteness/indefiniteness is a universal category that is based on the symbiosis of psychic, cognitive and lingual spheres. This article focuses on the study of

demonstrative pronouns as one of the main means of expressing this category in modern Ukrainian. Most often they are used to accompany the denotatum, which is known to both, the speaker and the listener. The pronouns «that» and «this» have similar functions, but differ in their semantic nuances, sometimes their role is close to the role of the article. In the composition of different stylistic figures, these pronouns can receive different meanings, sometimes opposite, which is especially relevant in the political genre.

Key words: *the category of definiteness/indefiniteness, demonstrative pronouns, denotatum, functional-semantic field, article.*

УДК 81'374.3+81'373.221

Лаптёнок Е.Н., канд.филол.наук

Национальная академия наук Беларуси, Минск, Беларусь

СПЕЦИФИКА ПОДАЧИ ФИТОНИМОВ В ТОЛКОВОМ СЛОВАРЕ БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена вопросу отражения наименований растений в толковом словаре белорусского языка. Подробно анализируются проблема толкования фитонимов и отражение в словаре синонимических отношений таких наименований. Описывается структура дефиниции, рассматриваются критерии полноты и достаточности словарного толкования, оценивается роль энциклопедической информации в определении таких лексем и их системных связей.

Ключевые слова: *фитоним, составное наименование, толковый словарь, дефиниция, синонимия.*

Достаточно важное место в лексике любого языка занимают наименования растений. Они тесно связаны с культурой, мировоззрением народа, дают представление об особенностях народного языкового сознания. Как отмечала Н. Сейдаметова, «терминологии национальных языков дают возможность судить об особенностях национальной образности, что является одним из проявлений менталитета того или иного народа» [7, с. 199]. Однако фиксация таких единиц в словаре сопряжена с рядом теоретических и практических проблем.

Мы обращаемся к наименованиям луговых и полевых растений; выбор их в качестве объекта исследования обусловлен закономерностью, обнаруженной в диалектном языке: незначительная роль предмета в производственной практике или быту содействует возникновению большого числа разных названий или их словообразовательных или фонетических вариантов [1, с. 168]. Такая вариантность создает определенные трудности для лексикографа, поскольку словарь должен дать широкое и всеобъемлющее отражение лексического состава языка и полное и непротиворечивое толкование лексем. Иначе говоря, кроме проблемы отбора фитонимов в реестр перед лексикографом возникает вопрос объёма словарного определения. Так, например, при включении лексемы